

İMANIN AHLÂKÎ YAPTIRIM GÜCÜ

Mustafa SÖNMEZ*

Özet

Bilindiği üzere sosyolojik bir olgu olarak dinlerin, iman esaslarından oluşan teorik yönü ile amel denilen pratik yönleri vardır. Ameller ise "ibadet, ahlâk ve muamelât" tan meydana gelir. Bu nedenle dinlerin teorik yönlerini dikkate alarak "sadece kalplere ve vicdanlara ait bir olgu" oldukları iddiası kabul edilemez. Özellikle İslam dini için böyle bir iddiayı kabul etmek mümkün değildir. İslam Kelâm sistematiğinde "iman-amel" ilişkisi hususunda amelin imandan bir cüz olup olmadığı tartışılmakla beraber, amelin önemini kahir ekseriyetle hemen herkes kabul etmektedir. Amelin toplumsal boyutunu ise ahlâk oluşturmaktadır. İslam'a göre ahlâk, amelin bir parçası olduğuna göre bu ilkeler aynı zamanda dini emirler ve yasaklardır; dinden bağımsız ilkeler değildir; dolayısıyla yapılmalarında uhrevî yönden sevap ve mükafat, terk edilmelerinde de günah ve ceza vardır. Ahlâkî ilkelerin aynı zamanda ilahî buyruklar olması onlara hem yaptırım gücü kazandırmakta, hem de devamlılık sağlamaktadır. Çünkü ilahî buyruklarda ve bu buyruklara imanda, *hukukî anlamda dıştan gelen bir yaptırım değil*, içten gelen ve vicdanî sorumluluktan kaynaklanan bir yaptırım gücü olduğu için, insanları iyiye ve doğruya yönelik dönüştürme özelliği vardır. Bu nedenle toplumun fertlerini islah etmede ve suç işlemekten uzak tutmada imanın ve imana dayalı ahlâkın bu gücünden yararlanılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İman, Ahlâk, Suç, Yaptırım, Yaptırım gücü.

The Moral Sanction-Power of the Faith

Abstract

It is well known that religions, as social fact have theoretical dimension consisting of creeds and practical dimensions called good deeds. The good deeds are of rites, ethics and conducts, therefore it is impossible to claim that religions in this context could be seen as the facts addressed to the hearts and consciences. In particular, Islam can not accept this claim. In Muslim theology, the importance of good deeds is admitted by all mostly. The social dimension of good deeds is consisted of morality. For Islam, morality is a part of good deeds and at the same timepart of religious orders and bannings; they are not independent rules from religion. Therefore, when practiced, there are rewards and accomplishments, if it is not practiced, then there are sins and punishments. The fact that moral laws are divine commandments give them power and continuity. Because these commandments and the beliefs of them are not external sanctions legitimately, but they are internal sactions coming from inside consciously. They have powers to lead humanbeings to good and the truth. For this reason, we have to utilize this power of morality based on faith, which reforms and prevents man from committing sin.

Keywords: Faith, Morality, Cirime, Sanction, Sanction-Power.

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
(mustafasonmez25@hotmail.com)

Giriş

1. Yaptırım Kavramıyla İlgili Açıklamalar

Bilindiği üzere insan, hür iradesiyle yaptığı bir işin sonucundan sorumlu olur; işte bu sorumluluğun neticesinin nasıl olacağı hususu, “yaptırım/müeyyide” durumunu meydana getirir.¹

“Yaptırım” kelimesi sözlükte, kanun ve ahlâk gibi kurumların buyruklarının yerine getirilmesini sağlayan güç; müeyyide (sanction), yaptırma işi, ceza, bazen de verilen mükâfat ve benzeri gibi anlamlara gelir.²

Terim olarak ise şöyle tanımlanmıştır: “Toplumsal kuralların işleyebilmesine ve düzenin devamlılığının sağlanmasına yönelik olarak kişilere caydırıcı veya özendirici etkide bulunan ceza veya mükafata denir”. Bunlardan cezalandırma niteliği taşıyan yaptırma “olumsuz yaptırım”, mükâfatlandırma niteliği taşıyan yaptırma da “olumlu yaptırım” denilmektedir.³

Toplumda farklı yaptırım çeşitleri görülmektedir. Bunları, tabiat kanunlarının yapmaya veya yapmamaya zorladığı “tabiî yaptırım”, toplumsal hayatın gerekli kıldığı “sosyal ve hukukî yaptırım”, insanın kendi davranışlarını kontrol etmesi ve muhasebesini yapmasından kaynaklanan “vicdanî yaptırım”, ilahî kitapların emir ve yasaklarından kaynaklanan “dini yaptırım” şeklinde özetleyebiliriz.⁴ Yaptırım çeşitlerinin ilk ikisi dıştan gelen bir yapıya sahipken, son ikisinin büyük çoğunlukla içten kaynaklanan bir yapılarının olduğu görülmektedir. Son iki yaptırım gücü temelde imana dayanmaktadır. Bu nedenle bunlara “imana dayalı yaptırım gücü” demenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

İmana dayalı yaptırım:“Dini ve ahlâkî bir vazifenin yapılmasından doğan mükâfat veya yapılmamasından doğan cezadır.”⁵ Böyle bir yaptırım için, failin kendisini bir şekilde davranmaya mecbur edici bir kuvvete sahip olması gerekir. Bu kuvvet ise kişide vicdan rahatsızlığı, vicdan azabı ve manevî tatmin şeklinde tezahür eder.⁶

1 M. Abdullah Draz, *Kur’ân Ahlâkı*, çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, s. 132; Celil Kiraz, *Kur’ân’da Ahlâk İlkeleri, Tevrat, Zebur ve İncil’le Mukayeseli Bir Çalışma*, Bursa: Emin Yay., 2007, s. 44.

2 Hasan Eren ve dğr., *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1988, II, 1596; D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Vadi Yay., 2001, s. 955, 1393; Afşar Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: İnsancıl Yay., 1994, s. 304.

3 Ömer Demir - Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 379.

4 Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk*, İstanbul: Ülken Yayınevi, 2001, s. 265-266; Kiraz, *a.g.e.*, s. 44-45.

5 Kiraz, *a.g.e.*, s. 44.

6 Ülken, *a.g.e.*, s. 265-266; Kiraz, *a.g.e.*, s. 44.

Dindar birisi için Allah korkusu, vicdanının sesini dinlemeyen bir suçlu için ise kanun korkusu birer yaptırım gücüdür.⁷ Ancak burada muteber olanı Allah korkusu ve vicdan azabından, kısacası imandan kaynaklanan yaptırım gücüdür. Bu nedenle imanun yaptırım gücü denildiği zaman, şüphesiz “sosyal ve hukukî” anlamda bir yaptırım gücünden bahsedilemez. Çünkü bu manada bir yaptırım gücü sadece dıştan gelen bir kuvvetle ortaya konabilir ve koyduğu kuralları çiğneyenlere çeşitli müeyyideler uygulayarak cezalar verir.

Şüphesiz burada asıl konumuzu ilgilendiren dini yaptırımın gücüdür. Dinin temeli ise akideye dayanmaktadır. Akidesiz din düşünülemez; böyle bir şey ancak ideoloji olur. Din ise ideolojiden farklıdır ve imanla özdeşleşmiştir. Dinin imana ilaveten amelî boyutu da vardır ki, ahlâk bu boyutun en önemli tezahürlerinden biridir.

Diğer taraftan iyiyi kötüden, hayırın şerden ayırmayı sağlayan, insanın iç murakabesini gerçekleştiren ve kendi kendini hesaba çekerek davranışlarını kontrol eden içimizdeki yargıç diyebileceğimiz “vicdan”⁸, imandan bağımsız olarak bulunabilse de tek başına etkili bir yaptırım gücüne sahip olamaz. Zira vicdan yaptırım gücünü büyük oranda imandan alır ve böyle bir vicdanı da genelde iman inşa eder.⁹ Çünkü iman, kalbin fiili ve vicdanî bir olay olduğu için bunun yaptırım gücü dıştan gelen bir kuvvetle değil, tamamen derûnî/içten gelen vicdanî bir sorumluluğa dayanır. Yani insanın işlediği fiillerinde iyiyi yapıp kötüyü yapmamasının önündeki tek engel yine kendi imanındır ve vicdanıdır. Diğer bir ifadeyle imanının ve vicdanının sesine kulak vermesidir.¹⁰ İşte bu noktada kişinin yaptığı amel, imanının gücüne göre şekillenir ve ortaya çıkar. İnsan, dini gerçek anlamda, yani gelenek ötesinde şuurlu olarak yaşadıkça imanının ve vicdanının sesini daha iyi duyar. Çünkü din/iman-vicdan ilişkisi karşılıklıdır.¹¹ Bu nedenle güçlü bir iman ve bu imanun inşa ettiği vicdan, insanı iyiye ve doğruya yönelik dönüştürür.

İmandan ve onun inşa ettiği vicdandan kaynaklanan bir yaptırım/ müeyyide olmadan diğer müeyyideler yetersiz kalacağı için, bütün ilahî dinler, az

7 Ülken, a.g.e., a.y; Kiraz, a.g.e., s. 44.

8 Doğan Özlem, *Etik-Ahlâk Felsefesi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004, s. 35; M. Rosenthal - P. Yudin, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1997, s. 521; (Hasan Eren ve dğtr.), a.g.e., II, 1561; Murtaza Mutahharî, *Ahlâk Felsefesi*, çev. Hasan Yılmaz, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yay., 2008, s. 61.

9 Mustafa İslamoğlu, “Laiiklik Yolsuzluğun Kaynağı Olur mu?”, [www. mustafaislamoglu.com/yazidetay.php](http://www.mustafaislamoglu.com/yazidetay.php). (12.12.2010).

10 İbrahim Ağah Çubukçu, *İslam'da Ahlâk ve Mutluluk Felsefesi*, Ankara: DİB Yay., 1990, s. 27, 33.

11 Öznur Özdoğan, “Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi”, *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara: 1997, XXXVII, 363.

çok farklı bir üslupla da olsa, onların eksikliğini dini ve uhrevî müeyyidelerle tamamlamak istemişlerdir. Buna göre bu dünyada iman edip salih amel işleyenler, âhirette mükafatlandırılacak ve ebedî mutluluğa kavuşacaklardır. Buna karşın, bu dünyada inanmayıp, iyilikleri terk eden ve kötülükleri işleyenler, kısaca dini ve ahlâkî yükümlülüklerini ihmal ederek yerine getirmeyenler, suçlarına uygun bir şekilde cezalandırılacaklardır. Bu durum, ahlâk yasasının koyucusu olan Allah Teâlâ'nın değişmez hükmüdür.¹²

Kur'ân âyetlerine baktığımızda bunlarda imanın sadece kalpte bulunan soyut bir varlık olmadığına, aynı zamanda bunun dış dünyaya yönelik yansımalarının olduğuna, onun ve ondan kaynaklanan ahlâkın statik değil, dinamik bir olgu olduğuna vurgu yapıldığını görürüz.¹³ Bundan dolayı imanın sadece “kalbî ve vicdanî” bir olay olmadığını, aynı zamanda bunun amelî ve ahlâkî boyutunun da bulunduğunu, dolayısıyla bir yaptırım gücüne ve insanı iyi yönde dönüştürme özelliğine sahip olduğunu rahatlıkla anlayabilmekteyiz.

Bu zaviyeden baktığımızda dinler için de benzer şeyleri söyleyebiliriz. Sosyolojik bir olgu olarak dinin, bir iman esaslarından oluşan teorik yönü, bir de amel veya eylem, yani pratik yönü olduğu için¹⁴ “sadece kalplere ve vicdanlara ait bir olgu olduğu”¹⁵ şeklindeki seküler bir yaklaşım kabul edilemez. Özellikle bu durum, İslam dini açısından hiç mümkün değildir. Çünkü Kur'ân'ın amel-i salih'e yaptığı kuvvetli vurguya¹⁶ baktığımızda, onun sadece kalplere ve vicdanlara mahkum edilecek bir yapıda olmadığını açıkça görürüz.

Bu çalışmayı yapmaktaki maksadımız söz konusu duruma dikkatleri çekebilmektir. Bunu yapabildiğimiz oranda bu çalışma amacına ulaşmış sayılacaktır.

2. İman ve Ahlâkın Sözlük ve Terim Anlamları

2.1. İmanın Sözlük ve Terim Anlamı

İman kelimesi, “e-m-n” sülasi fiili üzerine hemze eklenerek “if'âl” vezninde elde edilen rubaî bir mastar olup, “mutlak manada tasdik etme (doğrulama),

12 Kiraz, *a.g.e.*, s. 45.

13 el-Ankebût 29/45; el-Bakara 2/62; el-Mâide 5/69; Muhammed Fuad Abdulkakî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul: Çağrı Yay., 1990, s. 483-484; Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yay., 1989, s. 8, 13-21.

14 Münir Koştaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Ankara: TDV Yay., 1995, s. 51.

15 Ejder Okumuş, *Modernleşme, Sekülerleşme ve Din*, http://www.akader.info/KHUKA/2007_mart/1.pdf, (31.05.2011), s. 1-2; Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2001, s. 232.

16 Abdulkakî, *a.g.e.*, s. 483-484.

kalbi güven ve itimad içinde tutma, korkusuz olma, sükuna kavuşurma, bir şeyden emin olma, bir şeye güven verme, iz'ân ve kabul etme, ikrar ve itiraf-ta bulunma vb." gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷ İman eden kimseye de mümin denir.

Buna göre yukarıdaki açıklamalardan imanın, "bir şeyi tasdik etmek" olan anlamının yanında aynı zamanda insanların karşılıklı olarak birbirlerine güven duymaları, birbirlerine karşı güven ve emniyette olmalarını hissettirmeleri, manalarına da geldiğini anlıyoruz.¹⁸

Terim anlamı olarak iman genelde şöyle tarif edilir: Hz. Muhammed (s.a.v)'in Allah'tan getirdiklerine ve dinden olduğu zaruri olarak bilinen haber ve hükümlerin doğru ve gerçek olduğuna tereddütsüz inanmak ve bunların tamamını kalp ile tasdik ve kabul etmektir.¹⁹

Ancak yukarıda sunulan tanımda geçen "tasdik/in/doğrulamanın" nasıl olacağı hususunda Kelâm mektepleri ihtilaf etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı bu tasdik kalben olduğunu söylerken, bir kısmı dil ile ikrarı ve amel işle-meyi şart koşmakta, bir kısmı sadece dil ile ikrarı yeterli görmekte, diğer bir kısmı da bilgi ile olduğunu ileri sürmektedirler.²⁰

2.2. Ahlâkın Sözlük ve Terim Anlamı

Sözlükte "karakter, huy, tabiat, seciye, mizaç vb." manalara gelen ahlâk kelimesi, Arapça hulk ve huluk kelimelerinin çoğuludur.²¹

Terim olarak ahlâk, "insan nefesine yerleşmiş öyle bir hey'ettir ki, fiiller onunla kolaylıkla meydana gelir" şeklinde tanımlanmıştır. Eğer bu hey'etten

17 Asım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305, IV/548-549; Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: 1994, XIII/21; Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut: ts. s. 25-26; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, Beyrut: 2009, s. 43; Eyyûb b. Musa el-Huseynî el-Kelevî Ebûlbekâ, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-mustalahâti ve'l-furûki'l-Luğaviyyeti*, Beyrut: 1993, s. 212.

18 Mustafa Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XXII (İstanbul 2000), s. 212-213; Ömer Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, İstanbul: İşaret Yay., 2007, s. 17, 20; Şerafeddin Gölcük – Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya: 1988, s. 87-88.

19 Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Muhassâl (Kelâm'a Giriş)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s. 268; Kemâl/Kemâleddin İbnu'l-Hümâm, *Kitabü'l-Müsâyere*, İstanbul: Çağrı Yay., 1400/1979, s. 285-286; Sa'duddin Mesud b. Ömer et-Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul: 1973, s. 153; Ahmed Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul: Marifet Yay., 1990, s. 22; Emrullah Yüksel, *Sistemik Kelâm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s. 219.

20 Nureddin Ahmed b. Mahmud es-Sabûnî, *el-Bidâye fi usûliddîn, (Matüridiyye Akâidi)*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yay., 1991, s. 171; İbnu'l-Hümâm, *a.g.e.*, s. 285-286; Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Amel*, s. 23; Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, s. 95-100.

21 İbn Manzûr, *a.g.e.*, X, 86; el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 105; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 1993, s. 17.

aklen ve dinen güzel fiiller meydana geliyorsa buna güzel ahlâk, çirkin fiiller meydana geliyorsa bunlara da kötü ahlâk denilir.²²

Kur'an'da huluk kelimesinden başka "ihsan, hasenat, maruf, amel-i salih, salihat, hayır, birr vb." gibi kavramların ahlâk kavramının karşılığı olarak kullanıldığını müşahede etmekteyiz. Bu yüzden Kur'an, aynı zamanda baştan sona kadar bir ahlâk kitabı olarak nitelendirilmiştir.²³ Yine Kur'an'da "seyyiat, şerr, münker, fesad, vb." kavramlar da kullanılmaktadır. İslam ahlâkçuları önce zikredilen kavramlar için ahlâk-ı hamide (övuilmiş ahlâk), sonra zikredilen kavramlar için ahlâk-ı zemime (yerilmiş ahlâk) diyerek bunları iki ayrı tasnife tabi tutmuşlardır. Ayrıca bu kavramlara fazilet/erdem ve rezilet/erdemsizlik de denmektedir.²⁴

Bu kısa girişten sonra şimdi "İmanın Ahlâkî Boyutu ve Yaptırım Gücü" konularını incelemeye çalışalım.

I. İmanın Ahlâkî Boyutu

Bilindiği gibi iman kavramı Kur'an'da kullanılan en temel ve önemli kavramlardan biridir. Bununla birlikte o, Kur'an'da tek başına değil, başta salih amel olmak üzere, başka kavramlarla birlikte kullanılmıştır. Çünkü İmanın aksiyon boyutunu salih amel oluşturmaktadır. Salih amel ise başta ibadet ve ahlâk olmak üzere Allah'ın tüm emir ve yasaklarını kapsar.²⁵ Bu durumda ahlâk, salih amelin bir parçası olduğuna göre iman-amel münasebeti, aynı zamanda iman-ahlâk ilişkisini de ihtiva eder. Bu nedenle biz iman-ahlâk münasebeti konusunu, iman-amel ilişkisi konusuyla birleştirerek her iki konuya "imanın ahlâkî boyutu" başlığı altında birlikte temas edeceğiz. Çünkü salih amelin önemli bir kısmını, özellikle toplumsal yönünü çoğunlukla ahlâkî ilkeler oluşturur.

Kur'an âyetlerine baktığımızda bunlarda iman-amel/ahlâk ilişkisinin sürekliliği ön planda tutulduğunu görürüz.²⁶ Çünkü iman kalbin fiili olduğu için dış dünyada varlığını ancak amelle gösterebilir. Amel ile dışa vurulmayan bir imanın kalpteki varlığını kimse bilemez. Ameller imanın bir göstergesi olmakla birlikte aynı zamanda onun koruyucusu olarak da telakki edilmektedir.²⁷

Kur'an'ın iman-amel/ahlâk ilişkisine verdiği öneme binaen bu mesele daha İslam'ın ilk yıllarında Müslümanların gündemine girmiş ve bu konu-

22 Ömer Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Ahlâk İlişkisi*, İşaret Yay., İstanbul, 2007, s. 11.

23 Draz, *a.g.e.*, s. 43-45.

24 Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Ahlâk*, s. 11.

25 Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Ahlâk*, s. 28.

26 Abdülhakî, *a.g.e.*, s. 483-484;

27 Kılavuz, *a.g.e.*, s. 47-48; Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel*, s. 45.

nun etrafında çok şiddetli tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmaların nirengi noktasını amelin imandan bir cüz olup olmadığı problemi oluşturur. Kelâm mekteplerinin oluşum sürecine de katkıda bulunan bu tartışmalarda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Haricî mezhebine mensup olanlar, ameli imandan bir cüz sayarak ve amelsiz imanın geçersiz olduğunu söyleyerek, mümin olduğunu iddia ettiği halde amelde bunu göstermeyen kimseyi tekfir ederler.²⁸ Mu'tezile mezhebine mensup olanlar ise Hariciler kadar sert bir anlayışta olmasalar da amelsiz imanı kabul etmezler; böyle birisinin iman ve küfür arası bir yerde bulunduğuna (el-menzile beyne'l-menziyleteyn), tövbe edip dönerse mümin, aksi taktirde kâfir olduğuna hükmederler.²⁹ Mürcie mezhebine mensup olanlar ise amelsiz imanın geçerli olduğunu, amel işlememenin imana bir zarar vermeyeceğini iddia ederler.³⁰ Ehl-i Sünnete mensup olanlara gelince onlar amelin imandan bir cüz olmadığını, ancak imanın korunması, gelişmesi ve kemale ermesi için amelin şart olduğunu savunurlar.³¹ Burada özellikle Haricî anlayışın, amel işlemeyen herkesi tekfir etmekle, Mürcie anlayışın ise amelde, dolayısıyla ahlâkta bir gevşekliğe ve kaygısızlığa sebep olmakla, haklı olarak, toplumda huzursuzluğa ve kargaşaya yol açtıkları iddiası dile getirilmektedir.³²

Aslında 'amelin imandan bir cüz olmadığı' görüşüne sahip olan Ehl-i sünnet alimleri, insan hayatında davranışların önemini inkâr etmemekte, amellerin imandan kaynaklandığını, hatta imanun alâmeti olduklarını kabul etmekte ve bu konuyu şu şekilde örneklendirerek açıklamaya çalışmaktadırlar: Nasıl ki, "güneşin ışığı güneştedir ama kendisi güneş değildir; gülün kokusu güldendir ama gül değildir" örneklerinde olduğu gibi, aynı şekilde

28 Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, Wiesbaden: 1980, s. 86; Abdülkâhîr b. Tahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firâk*, Kahire ts., s. 73; Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ven'-nihal*, Beyrut 1961, I, 114-115.

29 Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasen el-Esedabâdî, *Şerhu usûli'l-hamse*, Kahire 1988, s. 134-137; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 16-117; Ebu'l-Muzaffer el-İsferâinî, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, Kahire ts., s. 40; Eş'ârî, *Makâlât*, s. 155 vd.; Muhammed Ebu Zehra, *Târîhu'l-mezâhibü'l-İslâmiyye*, yy., ts., I, 140-143.

30 Şehristânî, *el-Milel*, I, 139; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 202, el-İsferâinî, *a.g.e.*, s. 59-60; Eş'ârî, *Makâlât*, s. 133-134 vd. Ebû Zehrâ, *a.g.e.*, I, 132-133.

31 Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 247-248 vd., Şehristânî, *el-Milel*, I, 101; Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, Ankara: DİB Yay., 2003, II, 425-430.

32 Salih Aydın, *İslam Düşüncesinde İman Sorununa Felsefî Yaklaşım- İnsanın Güven Sorunu-*, İstanbul: Ravza Yay., 2010, s. 102-103, 110; Aydın, *Kur'ân-ı Kerîm'de İman-Ahlâk*, s. 45.

iman-amel/ahlâk ilişkisini değerlendirirsek, ameller imandandır, ama imanın aynısı değildir; her ikisi de birbirini gerektiren iki ayrı olgudurlar.³³

Kuşkusuz iman ve amel/ahlâk aynı şeyler değildir. “Allah’a inandım de sonra dosdoğru ol”³⁴ hadisine baktığımızda birinci kısım “imanı”, ikinci kısım ise “ameli/ahlâkı” anlatmaktadır.³⁵ Yine “iman edip salih amel işleyenler.....”³⁶ şeklinde geçen âyetlerde de iman ve amelin/ahlâkın birbirlerinden ayrıldıklarını ve birbirinden farklı birer olgu olduklarını görmekteyiz. Bu nedenle imanın ameli gerekli kıldığı gibi, amelin de imanı beslediği ve koruduğu, dolayısıyla haklı olarak bunların birbirlerinden ayrılması düşünülmemeyen iki ayrı unsur oldukları vurgulanmaktadır.³⁷

Bununla birlikte Ehl-i sünnetin, “amelin imandan bir cüz olmadığı” görüşünün “teorik yönden” doğru olmakla beraber “pratik yönden” birtakım riskler taşıdığını görmekteyiz. Şöyle ki, bu anlayışa göre amel imandan bir cüz olmadığına göre amel işlemeyen de kâfir değil, günahkârdır. İnsan, kendisini küfre götürmeyecek bir ameli küfre götürecektir. Amele göre daha rahat işleyebileceği için bu anlayış, insanları amelsizliğe sevk edebilir. Hatta bu anlayışın pratikte Mürcie’nin anlayışındaki gibi insanları ahlâkî gevşekliğe ve kaygısızlığa götürme riski de vardır. Böyle bir anlayış, imanın yaptırım gücünü zedeleyeceği için amelde za’fiyete sebep olacağı açıktır. Bu vesileyle pratiği zayıflayan bir dinin mensupları, mensup oldukları dinin ibadet, ahlâk ve muamelâtını gereği gibi ortaya koyamazlar; dolayısıyla inançlarını yansıtan bir medeniyet de kuramazlar. Bu tehlikeyi fark eden başta selef alimleri olmak üzere tüm Ehl-i sünnet uleması, teorik olarak iman ve ameli birbirlerinden ayırmalarına rağmen, pratikte amelin imanın alâmeti, ayrılmaz ve kâmil imanın şartı olduğunu, amelsiz imanın kendisini koruyamayacağını, amelsiz imanın kişiyi âhirette de kurtaramayacağını, amel ve imanın birbirlerini beslediğini söylemişler ve bu konu üzerinde ısrarla durarak amelin önemine vurgu yapmışlardır.³⁸

33 Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul: Rağbet Yay., 2007, s. 143.

34 Müslim, “İman”, 13.

35 Burhanettin Tatar, “Ahlâkın Kaynağı”, *İslam’a Giriş-Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006, s. 217.

36 Abdülhakî, *a.g.e.*, s. 483-484.

37 Aydın, *İslam Düşüncesinde İman Sorununa Felsefi Yaklaşım*, s. 103; Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yay., 1997, s. 14-15; İsmail Lütfi Çakan, *İyi Müslüman*, Ankara: TDV Yay., 1993, s. 57.

38 Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, s. 104-105; İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002, s. 113; Alper, *a.g.e.*, s. 142; 144-145; Aydın, *İslam Düşüncesinde İman Sorununa Felsefi Yaklaşım*, s. 102-103, 110.

Şüphesiz kuvvetli ve şuurlu bir imanun, davranışları salih amele dönüştürürken salih amele uymayan durumlardan da uzaklaştırması gerekir. Çünkü söz konusu davranışlar (amel-i salih) imanun ayrılmazları durumundadırlar. Bu noktaya dikkat çeken İzutsu, ahlâk-ı hamideyi (övülen güzel ahlâkî) oluşturan cömertlik, sıdk, hidâyet, takva, şükür, tevazu, hilm, iyilik, adâlet gibi kavramların imanun semantik alanına girdiklerini söylerken, ahlâk-ı zemime (yerilen, ahlâk dışı davranışlar) dediğimiz kibir, fisk, nankörlük, cimrilik, sapkınlık, kendini müstağni görme, zulüm, azgınlık, tezkib gibi kavramları küfür kavramının semantik alanı içerisinde mütalaâ etmektedir.³⁹ O halde kendisinde iman şuuru oluşmuş bir müminin, iman-amel/ahlâk bütünlüğünü sağlamak için, iman kavramının semantik alanına giren davranışları yapması, küfür kavramının semantik alanına giren davranışlardan da uzak durması gerekir.

Kur'ân âyetlerine baktığımızda iman, ahlâk ve ibadetin iç içe olduğunu görürüz.⁴⁰ Kur'ân'da ahlâkî vazifelerle dini emirler bir arada zikredilmiştir. Hiçbir ahlâkî ilke yoktur ki, aynı zamanda dini veya imanî bir emir olmasın.⁴¹ Mekkî ve Medenî âyetlerin hemen hepsinde verilen bilgilerin türü ne olursa olsun iman ve ahlâktan soyutlanarak anlatılmamaktadır. Öte yandan Kur'ân âyetlerinde sık sık takva kelimesi ve türevlerinin kullanıldığına şahit olmaktadır.⁴² Bu kavram Kur'ân sistemi içerisinde imanî ve ahlâkî değerlerle bütünleşmiştir. Takva sahibi bir mümin, iman, amel/ahlâk bütünlüğünde mündemiç olan tüm güzel hasletleri belirli derecede kendisinde toplayabilen insandır. Kur'ân'da zikredilen fıkıhla ilgili konular da iman ve ahlâktan soyutlanmış değildir. Fıkıh ahlâka, ahlâk da imana dayanmaktadır. Dolayısıyla fıkıh da imana dayanmaktadır. Görüldüğü üzere Kur'ân'da amelî tezahürlerin hemen hepsinde iman referans alınmaktadır. Çünkü iman, her şeyin gelip dayandığı ana unsurdur.⁴³

İman-amel/ahlâk ilişkisi konusunda Gazâlî'nin (ö. 505/1111) yaptığı açıklamalar oldukça dikkat çekicidir. Ona göre imandaki tasdik ve amel, insan-

39 Tohiko İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yay., 1997, s. 129-137, 259-267; a.mlf., *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1975, s. 31-32, 187-207.

40 Abdulkâî, *a.g.e.*, s. 483-484.

41 Babanzâde Ahmed Naim, *İslam Ahlâkının Esasları*, sadeleştiren: Recep Kılıç, Ankara: TDV Yay., 1995, s. 25; Ramazan Biçer, *Küreselleşen Çağda İslam*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, s. 197; İbrahim Emiroğlu, "Kur'ân'da Ahlâk Esasları", www.yeniumit.com.tr, (29. 04. 2010).

42 el-Bakara 2/189; Âl-i İmrân 3/76; en-Nisâ 4/77; Abdulkâî, *a.g.e.*, s. 758-761.

43 Talip Özdeş, "Ahlâk-Vahy İlişkisi ve Kur'ân'da İman-Ahlâk-Amel Bütünlüğü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 2006, s. 14-15; Ahmet Güneş, "Kur'ân-ı Kerim'de İmana Vurgu ve Vicdanî Sorumluluk", www.yeniumit.com.tr/konular.php, (03. 06. 2010); S. Hayri Bolay, *Kur'ân Davet Ediyor (Kur'ân'da İman Esasları)*, Ankara: TDV Yay., 1990, s. 123.

daki baş ve el mesabesindedir. Baş ve el insandan olduğu gibi amel de imandandır denilebilir. Çünkü amel imanın tamamlayıcısıdır. Bununla birlikte başsız insan olamayacağı gibi tasdiksiz de iman olamaz. Halbuki elsiz insan olabileceği gibi, amelsiz iman da olabilir. Bu nedenle o, haklı olarak imandaki tasdiki insandaki baş mesabesinde, ameli de el yerinde değerlendirmektedir. Elsiz yaşamak mümkün olmakla birlikte bu durum kişi için bir noksanlıktır. Ona göre el insanın tamamlayıcısı olduğu gibi amel de imanın mütemmimi ve olgunlaştırıcı unsurudur.⁴⁴

Hülasa, amel/ahlâk, imanın bir cüzü olmamakla beraber aralarında ayrılmaz bir bağ vardır. Bu nedenle imanın amelî/ahlâkî boyutunun varlığı inkâr edilmemelidir. Amelsiz iman hayatı olmayan ölü gibidir. Çünkü iman, tıpkı bedendeki hayata benzer. Bir bedende hayat varsa alâmeti mutlaka az çok dışarıya yansır. Dışarıya yansıyan hiçbir hayat emaresi yoksa o bedende hayatın olmadığını gösterir. Aynı şekilde bir insanın kalbinde iman varsa o kendisini az çok bir şekilde mutlaka amel/ahlâk olarak dışarıya yansıtır; yansıtmaması mümkün değildir. Eğer dışarıya yansıyan az da olsa hiçbir amel/ahlâk yoksa, bu durum o kalpte iman olmadığını gösterir. Bu nedenle böyle birisinin kendi durumunu yeniden gözden geçirmesi gerekir.

II. İmanın Yaptırım Gücü

Yukarıda iman-amel/ahlâk ilişkisine, diğer bir ifadeyle imanın amelî/ahlâkî boyutuna ve bunların birbiriyle iç içe iki ayrı olgu olduklarına değindik. Şimdi bu anlatılanlara dayanarak imanın zorunlu olarak nasıl amelî/ahlâkî gerektirdiğine, başka bir söylemle “imanın ve ona dayalı ahlâkın yaptırım gücüne” temas edeceğiz.

Bu meseleye “İman 70 küsur şubedir; bunlardan en yükseği ‘Allah’tan başka ilah olmadığı’ sözüdür, (yani, kelime-i tevhidi kalb ile tasdik etmek, dil ile ikrar etmektir); en aşağısı ise insanlara eziyet veren şeyleri yoldan kaldırıp atmaktır. Haya da imandan bir şubedir”⁴⁵ hadisiyle girmeye çalışalım. Bu hadise dikkatle baktığımızda onda imanın “kalbî, sözlü ve fiilî” olmak üzere üç merhalesinden bahsedildiğini görmekteyiz.⁴⁶ İmanın yerine

44 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Kavâidü'l-akâid*, Beyrut 1985, s. 258-259.

45 Ebû Davûd, “Sünnet”, hadis no: 4676; Bu hadis, Buhârî’de “İman 60 küsur şubedir” biçiminde rivâyet edilirken, diğer bazı kaynaklarda “İman 60 veya 70 küsur şubedir” şeklinde aktarılmaktadır. Bkz. Buhârî, “İman”, 3; Müslim, “İman”, 57; Nesâî, “Zikrû şüabi'l-îmân”, 8/110; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

46 Ahmed b. Ali İbn Hacer, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Riyâd 2001, I/45.

kullanılan tasdikte bu üç merhalenin birden bulunduğu anlaşılmaktadır; tasdik in fiilî boyutu davranışın, dolayısıyla ahlâkın varlığına delâlet eder.⁴⁷

Gerek Kur'ân âyetlerinde geçen iman-salih amel ilişkisinden, gerekse yukarıda geçen hadîsten anlaşıldığına göre iman, hayatın her alanına yayılmış bir kavramdır. O, insan hayatının bütününe kapsayan küllî bir haldir. İnsanın bütün varlığına nüfuz eden ve hayatının her alanında onun düşünce ve fiiline şekil veren bir güçtür.⁴⁸ Bu nedenle sadece ibadet ve ahlâkî etkilemez, aynı zamanda hukukî ve iktisadî hayata da tesir eder. Çünkü bunlar da amel kavramı içerisinde mütalaâ edilmektedirler.⁴⁹ Şurası açıktır ki amelsiz iman, felsefî bir kanaate benzer ve bundan öteye gidemez. İman, eylem haline dönüşmezse orada dini iradeden bahsedilemez. Bu taktirde o, sadece metafizik ve soyut bir kavramdan ibaret kalır.⁵⁰ Halbuki iman, soyut bir kavram şeklinde hayatla ilgisi olmayan bir sıfat değildir. O, insanı amelî/ahlâkî açıdan her an canlı tutan ve sürekli iyi yönde hareket etmesini sağlayan önemli bir güç durumundadır. Bu yüzden ahlâk kurallarının en kuvvetli müeyyideleri dindedir. Bu hususta ceza ve mükafat gününe iman çok önemlidir. Zira din, insan üzerindeki rolünü imanla gerçekleştirir. İman ise canlı bir kavram ve dinamik bir terimdir; kişiyi duygusal olarak da etkiler ve onu bazı fiilleri yapmaya zorlar.⁵¹ Çünkü Allah'ın varlığı kabul edilince O'nun vahyi, dolayısıyla emir ve yasaklarının da kabul edilmesi gerekir. Zira Allah Teâlâ, hem varlığın hem de dini/ahlâkî değerlerin kaynağıdır. Bilindiği gibi ahlâkî açıdan iyi ve kötü olan davranışlar, dindar açısından aynı zamanda günah ve sevap olarak nitelenir. Bu ise onu davranışlarında daha duyarlı ve daha etkili hale getirir. Allah'ın varlığına inanma ahlâkî hayatta iyinin yapılması için teşvik edici bir unsur olmaktadır. Ahlâkî hayata bir inanç boyutunun eklenmesi insanın tutumunda önemli bir değişiklik meydana getirir. Kur'ân'ın hedefi Allah ve âhîret inancına dayanan ahlâkî bir toplum oluşturmaktır.

47 Ahmet Hadi Adanalı, "İslam Dininde İnançın Bireysel Boyutu" *İslam'a Giriş-Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006, s. 121; Alper, *a.g.e.*, s. 141.

48 Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açısından İman*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, İFAV Yay., 1992, s. 78; Burhanettin Tatar, "İman-Ahlâk İlişkisi", *İslam'a Giriş- Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006, s. 212; Alper, *a.g.e.*, s. 34, 140.

49 Yümnî Sezen, *Sosyoloji Açısından Din -Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yay., 1988, s. 106.

50 Alper, *a.g.e.*, s. 141.

51 Babanzâde, *a.g.e.*, s. 10; Sezen, *a.g.e.*, s. 106; Alper, *a.g.e.*, s. 34-36; Şerafeddin Gölcük, *Din ve Toplum*, Konya: Esra Yay., 2000, s. 44-45; (Yazarı belli değil), "Kur'ân Hayatının Toplum Hayatına Etkisi- 2- Dinsizliğin Kabusu", <http://dinsizliginkabusu.blogcu.com>, (05.09.2010).

Dindeki âhret inancı hem ahlâka kaynaklık eder, hem de geçicilikten kurtararak ona devamlılık kazandırır.⁵²

Sosyal hayatta insana herhangi bir yükümlülük yüklemeyen bir inanç ve ahlâk sistemi ne kadar saçma ise, yükümlülüğü olup da müeyyide-si/yaptırımı bulunmayan iman ve ahlâk fikri de o kadar anlamsızdır.⁵³ Çünkü dinin/imanın dış dünyadaki varlığı ancak pratiğe dönüşmüş eylemlerle anlaşılır. Bunun için de müeyyide/yaptırım şarttır. Yaptırım olmadığı takdirde pratiğe dönüşen eylemlerden söz etmek oldukça zor görünmektedir. Yaptırım gücü olmayan, insanı Allah'ın emirlerine uymaya ve yasaklarından sakınmaya götürmeyen ve kişiyi bu noktaya doğru dönüştürmeyen bir iman, Kur'ân'a göre makbul ve yeterli bir iman olamaz. Çünkü "Bedeviler iman ettik dediler, deki siz iman etmediniz lakin teslim olduk/boyun eğdik deyininiz..."⁵⁴ âyetinden böyle bir imanın yeterli görülmediğini anlıyoruz. Bu âyetten anlaşıldığına göre iman etmede sadece dil ile ikrar kâfi gelmemektedir. Yani, kişinin zahiren dil ile ikrar etmesi gibi, kalben de ihlâs ile iman edip kâmil mümin ve sadık Müslüman olması ve bunun gereğince amel ederek Allah ve Resulünün emirlerini isteyerek ve severek yerine getirmesi gerekir. Bunun için kişinin Allah'a itaat yolunda her türlü zahmet ve meşakkate göğüs germesi, mal ve canıyla Allah yolunda mücadele etmesi; malî ve bedenî her türlü ibadeti yapması önemli bir durum arz etmektedir. Bunları yapmayan kimselerin gerçek manada "iman ettik" demelerine i'tibâr edilmemelidir.⁵⁵ Çünkü iman gerçek manada bir kalpte tam anlamıyla bulunca mutlaka amel olarak dışarıya yansır, aksi mümkün değildir.⁵⁶ Bu nedenle gerçek anlamda inanan bir kimsenin dini emir ve yasakları, dolayısıyla ahlâk kurallarını hiçe sayması düşünülemez. Ancak buradan, dindar olmayanın ahlâklı olamayacağı anlamı çıkarılmamalıdır.⁵⁷ Bununla birlikte inançsızlığın ya da zayıf imanın ahlâkî gevşekliğe sebep olduğu da ortadadır. Bundan dolayı İslam'ın öngördüğü imanın, müeyyideleri (yaptırımı) olan amelî/ahlâkî bir iman olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁸

52 Mehmet S. Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara: TDV Yay., 1991, s. 219-220; Sezen, a.g.e., s. 68-69; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yay., 1993, 103; Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Ahlâk*, s. 12.

53 Kasım Turhan, *Bir Ahlâk Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yay., 1996, s. 25; Draz, a.g.e., s. 134.

54 el-Hucurât 49/14.

55 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts., VI, 4484-4485.

56 Alper, a.g.e., s. 142.

57 Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s. 220.

58 Mehmet Emin Özafşar, "İmanın Toplumsal Boyutu", *İslam'a Giriş-Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006, s. 138.

Toplumda imana dayalı bir ahlâkın başarı oranı hakkında bir şey söylemez. Ancak imanla beslenen bir ahlâk anlayışının diğer ahlâk doktrinlerine göre daha başarılı ve etkin bir yaptırım gücüne sahip olacağı açıktır. Ancak bu yaptırımın bir standardı olmadığı gibi, tezahürleri de hem imanın güçlü veya zayıf oluşuna hem de kişilere göre değişir.⁵⁹ “Bir şey sabit olduğu zaman levazımatıyla birlikte sabit olur”⁶⁰ kuralı gereğince, güneş doğmuşsa bir şekilde zorunlu olarak ışığı görünür. Yağmurun yağması, mevsimlerin değişmeleri bir şekilde zorunlu olarak kendilerini hissettirdikleri gibi, imanın varlığı da kendisini bir şekilde zorunlu olarak hissettirir ve davranış olarak ortaya çıkar.

İslam Kelâm’ında iman esaslarından kaza-kader ve bununla ilgili olarak bahsedilen husûn-kubuh, kulların fiillerinin yaratılması, adâlet-zulüm ve salah-aslah gibi başlıklarla tartışılan mevzular, sadece metafizik anlamda kalmamış, aynı zamanda ahlâk konularını da etkilemiştir.⁶¹ Kelâmcılar bu hususta kendi aralarında uzun tartışmalara girişmişlerdir. Mevzuyu fazla uzatmamak için biz burada bu tartışmalara girmeyeceğiz. Ancak konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla şu kadarına değinmekte yarar görüyoruz. Şöyle ki, husûn-kubuh gibi konulardan hareketle ahlâkî ilkeleri belirlemede Mu’tezile akla aşırı vurgu yaparken,⁶² Eş’ârîliğin vahyi fazla ön plana çıkardığı,⁶³ Matürîdîliğin ise kısmen Mu’tezile’ye yakın durmakla birlikte ikisi arasında orta bir yol tutmaya çalıştığı görülür.⁶⁴ Bununla beraber adı geçen ekoller, ahlâk konularına temas ederlerken, aynı zamanda farklı tonlarda da olsa, vahye/imana dayalı ahlâkın yaptırım gücüne vurgu yapmaktadırlar. Özellikle iman-amel ilişkisi, va’d ve va’id gibi hususlarda onların bu konuya yaptıkları vurgu açıkça görülmektedir.⁶⁵

59 Özcan, *a.g.e.*, s. 23; Aydın, *Kur’ân-ı Kerîm’de İman-Ahlâk*, s. 23; Alper, *a.g.e.*, s. 140.

60 Kemâl/Kemâleddîn İbnü’l-Hümâm, *Şerhu Fethi’l-Kadîr*, Beyrut: Daru’l-Fikr, ts., “Babü Sübûti’n-Neseb”, IV, 366.

61 İlhamî Güler, *Allah’ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002, s. 152; Mustafa Çağrıncı, “Ahlâk”, *DİA*, II (İstanbul 1989), s. 3.

62 Ebü’l-Hasen el-Esedabâdî el-Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi’t-tevhîdi ve’l-adl*, yy., ts., VI, 1, 11, 16, 19, 21, 103, 113, 122, 164; a.mlf., *Şerhu Usûli’l-hamse*, Kahire 1988, s. 132-134, 301-311; Ahmed Mahmud Suphî, *el-Felsefetü’l-ahlâkiyye fi’l-fikri’l-İslâmî*, Beyrut 1992, s. 41-44.

63 İmamü’l-Harameyn Abdümelik b. Abdullah el-Cüveynî, *Kitabü’l-irşâd ilâ kavâti’i’l-edilleti fi usûli’l-i’tikâd*, Beyrut 1985, s. 228; eş-Şehristânî, *Nihâyetü’l-ikdâm fi ilmi’l-Kelâm*, Beyrut 2004, s. 208.

64 Kemâleddîn Ahmed el-Beyâdî, *İşârâtü’l-merâm min ibârâti’l-İmâm*, İstanbul 1949, s. 75-76; İbnü’l-Hümâm, *el-Müsâyere*, s. 151-152.

65 Kadı Abdülcebbâr, *Şerh*, s. 134-141; Bağdadî, *el-Fark*, s. 16-117; el-İsferâinî, *a.g.e.*, s. 40; Eş’ârî, *Makâlât*, s. 155-156 vd.; Ebü Zehra, *a.g.e.*, I, 140-143. Bağdadî, *Usûlü’l-dîn*, s. 247-248 vd., Şehristânî, *el-Milel*, I, 101; Ebü Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî,

Kur'ân âyetlerinde ve Hz. Peygamber'in hadîslerinde kuvvetli bir şekilde ölüm ve âhîret vurgusu yapılmasının sebebi, insanı ahlâka aykırı çirkin ve seviyesiz ameller işlemekten caydırmaktır. Yine Kur'ân ve Sünnette ibadetlere yapılan şiddetli vurgunun en önemli sebeplerinden birisi de insanın nefsinin ıslah edilmesi ve ahlâkının güzelleşmesini sağlamaktır. Bu nedenle İslam dininde namaz kılıp oruç tutan, fakat kötülük yapmaya devam edenlerin dini yönden ibadet yapmış sayılmayacakları kanaati yaygındır. "Namaz (insanı) hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar"⁶⁶ âyetinden anlıyoruz ki, namaz ve benzeri ibadetlerin en temel hedeflerinden biri de kişiyi güzel ahlâk sahibi yapmaktır. Kişi eğer namaz kılıp oruç tuttuğu, zekât verip hacca gittiği ve diğer ibadetleri yerine getirdiği halde hâlâ ahlâk dışı davranışlarda bulunabiliyorsa onun gerçek manada ibadet yapmış olduğu söylenemez. Şeklen olmamak ve bilinçli olmak şartıyla bu ibadetlerin müminleri şükretme, sabretme, paylaşma ve kaynaşma istikametinde eğitmesi gerekir.⁶⁷ Bu yönde bir dönüştürme yoksa bu durum, ibadetlerin gerçek manada yapılmadığını gösterir.⁶⁸

Etkili bir yaptırım için ahlâkî ilkelerin vahiyle emredilmiş olması şarttır. İnsanın tutkuları ve duyguları bazen aklın doğru karar vermesine engel olurlar. Böyle bir durumda yanılan aklı düzeltecek sabit bir ölçüte ve mihenk taşına ihtiyaç vardır ki, o da vahiydir. Vahiyle temellenmeyen ahlâk teorilerinde zaman ve zemine, hatta kişilere göre değişmeyen sabit bir ölçüt yoktur. Bu yüzden vahye dayalı dinin yerini hiçbir fikir, felsefe ve ideoloji tutamaz. Çünkü felsefî ideolojiler her türlü düşünceye ve inanca şüpheyile bakarlar. Şüphe ise kişiyi amelsizliğe sevk edeceği için yaptırım gücünü yok eder.⁶⁹ Ayrıca felsefî görüşler birbirinden farklı ve birbirine zıt olduğu için onlardan kaynaklanan ahlâkî anlayışlar izafî (rölatif) olurlar, dolayısıyla yaptırım güçleri olamaz. Ahlâk felsefesi ise ahlâkın pratik yönüyle değil teo-

Kitâbu't-tevhîd, thk. Fethullah Huleyf, İstanbul 1979, s. 100-101; en-Neseî, *Tabsıra*, II, 425-430.

66 el-Ankebût 29/45.

67 Yazır, *a.g.e.*, V, 3780; Musa Koçar, *Üniversite Gençliğinin Dini İnançları*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın no: 85, 2009, s. 137; Koştaş, *a.g.e.*, s. 112; Özafşar, *a.g.e.*, s. 133.

68 Geniş bilgi için bkz. Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil ve uyûni'l-ekâvili fi vücûhi't-te'vîl*, Riyâd 1998, IV, 551-552; Fahreddin b. Ziyaeddin Ömer er-Râzî, *Tefsîrû'l-Fahri'r-Râzî el-müştehirü bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtihi'l-gayb*, Beyrut 1981, XXV, 71-73; Ahmed Ebû Abdullah Muhammed b. el-Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinü li-mâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, Beyrut 2006, XVI, 368-369; Yazır, *a.g.e.*, V, 3780.

69 Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, İstanbul: Kurkambâr Kitaplığı, 2002, s. 20.

rik yönüyle ilgilenir.⁷⁰ Ahlâkın pratik yönünü ortaya koyan dindir, dolayısıyla vahiydir. Din (vahiy), ahlâkî zihniyeti belirleyen etkenlerden biri, fakat onların içinde en etkilisidir.⁷¹ Çünkü vahiyle temellenen ahlâk teorilerinin hemen hepsinde ahlâkî değerlerin kaynağı mutlak varlık olan Allah'tır. Mutlak varlığın koyduğu ilkeler de mutlak ve evrensel olurlar. İnsan zihninin ürünü olan şeyler farklı mekanizmalara göre değiştiği için objektif olamazlar ve bütün insanlar için bağlayıcı temel ilkeleri olan kural koyucu bir ahlâk sistemi ortaya koyamazlar.⁷² Çünkü günlük hayatta bile eğer tüm insanların kabul ettiği bir uzunluk, zaman ve ağırlık ölçüsü gibi ölçü miktarları olmazsa o zaman tüm insanlar sayısınca zaman ölçüsü, ağırlık ve uzunluk ölçüleri ortaya çıkar ki bunun anlamı kaostan başka bir şey değildir. Sosyal düzen ise herkesin kabul edeceği ortak ölçü birimlerinin varlığını zorunlu kılar. Ahlâk kuralları da aynen bunun gibidir. Eğer vahiyle belirlenen mutlak ahlâk ilkeleri kabul edilmezse o zaman insanlar sayısınca ahlâk ilkeleri ortaya çıkar ki bu da ahlâkî açıdan sosyal hayatı yaşanmaz hale sokar. Bu yüzden bir çok ahlâk kuralı yazılı hale dönüştürülerek hukuk kuralı haline getirilmiştir. Ahlâk kuralları ise yazılı olmayan ilkelerdir. Her ikisi de sosyal düzeni sağlar. Eğer herkesin kabul edeceği, herkesi bağlayan bir ahlâk ve hukuk kuralı yoksa o zaman hiçbir ahlâkî ve hukukî kural yok demektir. Eğer kötülükleri işlemeye engel olacak bir sınır yoksa o zaman hiçbir sınır yoktur. Kişisel anlayışların ve kuralların ise yaptırım gücü olamaz. Dolayısıyla böyle bir toplumda ahlâkî yönden sadece ve sadece karışıklık vardır. Halbuki İslam'ın birinci hedefi imanlı ve ahlâklı bir toplum oluşturmaktır. Bu yüzden onun bütün emir ve yasakları güzel ahlâkî netice verir. Ahlâkın yetersiz kaldığı yerde ise hukuk devreye girer. Ancak bu arzu edilen bir şey değildir. Çünkü toplumda hukuka ne kadar az ihtiyaç duyuluyorsa o kadar az suç işleniyor demektir ki, İslam'ın hedefi de budur. Hatta denilebilir ki, İslam'da suçlular için ön görülen cezalar bile caydırmaya ve ıslah etmeye yöneliktir.⁷³

Toplumda seküler ideolojilere inandığı halde ahlâkî davranışlar sergileyenler de olabilir, ama onlar ahlâklı olmak zorunda değildir. Zaman zaman bu kişilerde görülen ahlâkî ve erdemli davranışlar, mensup oldukları ideolojilerden değil, içinde yaşayıp büyüdükleri toplumun sahip olduğu dini at-

70 Lokman Çilingir, *Ahlâk Felsefesine Giriş*, Ankara: Elis Yay., 2003, s. 12-13; Cafer Sadık Yaran, *Ahlâk ve Etik*, İstanbul: Rağbet Yay., 2010, s. 11; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay., 1997, s. 6; Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Ahlâk*, s. 21.

71 Recep Kılıç, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara: TDV Yay., 1996, s. 161; Sezen, *a.g.e.*, s. 149; Koştaş, *a.g.e.*, s. 99; Babanzâde, *a.g.e.*, s. 9.

72 Kılıç, *a.g.e.*, s. 157, 160-161.

73 Mücahit Çolak, *İslam Hukukunda Ceza Ehliyetini Etkileyen Durumlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003, s. 30-31.

mosferden kaynaklanmaktadır. Çünkü sekülerizmin insanlara tavsiye ettiği herhangi bir ahlâkî ilke yoktur. Ferit Kam, bunların halini haklı olarak suyun içindeki sepete benzetir. Şöyle ki, suya atılmış olan sepet, içindeki suyu kendi malı zanneder; sudan çıkarılınca durumun, zannettiğinin aksi olduğunu anlar. Sepet suyun içinde her ne kadar dolu gibi görünürse de, yukarı kaldırıldığında içinde bir damla su kalmaz.⁷⁴ İşte aynen bunun gibi, söz konusu ideolojilere mensup olanlarda görülen ahlâkî ve erdemli davranışların da mensup oldukları ideolojilere değil, içinde doğup büyüdükleri toplumun inancına ve kültürüne ait olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan bir dine inandıkları halde ahlâkî davranış sergilemeyen zayıf inançlı kişiler de vardır. Onların bu davranışları imanlarından değil, aksine imanlarında meydana gelen zafiyetten dolayı iman-ahlâk bütünlüğüne erişememelerinden ve iman-ahlâk arasında sağlıklı bir bağ kuramamalarından kaynaklanmaktadır.⁷⁵ Burada iman ahlâkî emrettiği halde buna uymayan kişi, imanının gereğini değil, nefesine mağlup olmanın gereğini yerine getirmiştir. Bu yüzden ahlâkî davranmayan Müslüman, inancına göre suçludur. Halbuki aynı davranışları sergileyen bir sekülerist, inandığı ideoloji açısından suçlu değildir. Ahlâksız davranan bir müminin, bu davranışlarından dolayı derhal tövbe etmesi gerekir; aksi taktirde yaptığı ahlâksızlık onun imanını zedeler. Çünkü o, işlediği her bir günahın âhirette bir hesabı ve cezası olduğuna iman etmiştir. Halbuki seküler ideolojilerin ilkelerinde böyle bir iman olmadığı için tövbe ve dua müesseseleri de yoktur; bu yüzden mensuplarının ahlâkî zeminini tahrip etmektedirler. Özellikle bunların içinde imanî ve ahlâkî hayat için haklı olarak en büyük tehlikenin dogmatik inançsızlıktan geldiği söylenmektedir.⁷⁶

Ahlâkî erdemlerin en büyük destekçisi imandır. Vazifeye bağlılık, doğruluk, adâlet, şefkat ve merhamet, yardımlaşma gibi ahlâkî kaideler ancak iman ile desteklenirse devamlı olur. Çünkü iman, ahlâkî ilkelerin kaynağına kudsiyet sağlar. Kaynaktaki kudsiyet inancı, ahlâk ilkelerine hem güç, hem de devamlılık kazandırır. Bu inanç kabul edilmedikçe ahlâkî prensiplerin kuvveti azalır.⁷⁷ İşte bundan dolayı dini inanç, iman, insan hayatına başka bir şeyle doldurulamayacak şekilde gaye ve anlam kazandırır. İnsanların

74 Ferit Kam, *Dini Felsefi Sohbetler*, sad. S. Hayri Bolay, Ankara: DİB Yay., 1987, s. 46-47.

75 Kam, *a.g.e.*, a.y; M. S. Aydın, *a.g.e.*, s. 220; Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Ahlâk*, s. 23.

76 Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi* s. 217; İslamoğlu, a.g.m, www.mustafaislamoglu.com/yazidetay.php. (12.12.2010); Emiroğlu, a.g.m, www.yeniumit.com.tr, (29.04.2010); (Yazarı belli değil), "Dinsizliğin Toplum Üzerindeki Etkisi - Ahlâkî Çöküntü", www.dindersiforum.com/showthread-188-post-548.html, (10.05.2010).

77 Abdurrahman Kaymak, "Dini Tutum ve İnançların Sosyal Ahlâka Etkisi ile İlgili Görüş ve Değerlendirmeler", www.yeniumit.com.tr, (26.02.2010).

âhirette hesaba çekileceklerinden dolayı davranışlarına dikkat etmeleri gerektiği inancının çok etkili olduğunu konuyla ilgili yapılan araştırmalardan anlamaktayız.⁷⁸ Bu nedenle inanan bir insan için güzel bir davranışı yapmak, sadece ahlâkî bir yükümlülük değil, aynı zamanda dini bir görev olur. Ahlâk kurallarını çiğnemenin ahlâk düzeyindeki adı “ahlâksızlık” tır; inanç düzeyindeki adı ise hem “ahlâksızlık”, hem de “Allah’a isyandır”.⁷⁹ Dolayısıyla meseleye inanç düzeyinde yaklaşılnca hem ahlâksızlık, hem de Allah’a isyan olan bir fiili işlemek inanan bir kimse için daha çok zorlaşmaktadır.

Gerek Allah ve âhiret inancı, gerekse diğer iman esasları açısından baktığımızda imanın, zorunlu olarak ameli/ahlâkî gerektirdiğini görmekteyiz. Çünkü insan hayatının anlam ve gayesi, imanın amelle/ahlâkla taçlandırılmasıyla gerçek manasını bulur. İnsan akli bu manayı kavramadığı takdirde ruhunu yitirmiş mekanik ve soğuk bir akıl mesabesinde kalmaya mahkumdur. İmanî destekten yoksun bir ahlâkî prensip, duyu planında yeterince temellenmemiş olup toplumda kolektif bir şuurun oluşturulmasında yetersiz kalır. Kur’ân, insanların akıllarına hitap ettiği kadar gönül dünyalarına da hitap etmiştir. Bu yüzden de koyduğu ilkeler inananlar üzerinde etkili olmaktadır.⁸⁰ İmanın akli yönü olduğu gibi duygusal boyutu da vardır. Bazı Batılı müelliflere göre imanın duygusal boyutunu meydana getiren aşktır. İman bu aşkla aksiyona dönüşür ve amellerin yapılmasını sağlar. Bu manadaki bir iman, insanın tüm kişiliğinin bir eylemi olarak tezahür eder.⁸¹

İnsanlarda dini inancın (imanın) zayıflamasına paralel olarak toplumda ahlâkî ve hukukî suçların çoğaldığı görülür. İman olmayınca ahlâkın tek başına yaptırım gücü kalmaz. Çünkü ahlâkî ilkelere işlerlik kazandıran imandır. Dünyada yaptıklarından dolayı âhirette hesaba çekileceğine inanmayan bir insanın bütün kötülükleri yapmasına hiçbir manevî engel yoktur. Böyle birisi fırsatını bulduğunda her türlü kötülüğü yapmaya açıktır. Allah’a ve âhiret gününe inanan insanlar Allah’tan korkarlar; O’nun yasakladığı kötü fiilleri işleyemezler. Güçlü bir iman, her türlü kötülüğe engel olan çok önemli bir sebep olduğu gibi, her türlü güzel ahlâkın da kaynağıdır. Dünyayı yaşayabilecekleri tek yer olarak gören kimselerin insanî/ahlâkî yönlerinin gelişmesi oldukça güçtür. Ölümle birlikte yok olacaklarını düşünen insanların ahlâkî davranmaları çok zordur. Toplumdan ve kanundan korkmakla Allah’tan korkmak bir değildir. Çünkü toplumdan ve kanundan korkan kişi

78 Koçar, a.g.e., s. 118-119, 138, 144-146, 171-172, 175.

79 Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s. 220.

80 Özdeş, a.g.m, X/2, s. 1; A. Hamdi Akseki, *İslam Dini- İtikad, İbadet ve Ahlâk-*, Ankara: D.İ.B. Yay., 1980, s. 38-39, 227.

81 Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, Çev. Fahrullah Terkan-Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2000, s. 103, 17.

toplumun ve kanunun görmediği yerlerde ve durumlarda kötülük işleyebilirler, ama Allah'a inanıp O'ndan gerçek anlamda korkan kimse bu kötülükleri en gizli yerlerde bile işleyemez. Maddî müeyyideler bir yerden sonra yetersiz kalmakta ve kalıcı çözümler getirememektedir. Polisiye tedbirlerin ve hukukî müeyyidelerin yetersizliği buna en güzel örnektir. Ahlâk gibi manevî değerler manzumesinin müeyyidesinin (yaptırımının) de manevî olması gerekir.⁸²

İnsan hayatında bilginin önemi inkâr edilemez. Bir işi yapmanın temel şartlarından biri o işi bilmektir. Bununla birlikte bilgi her şey değildir. Çünkü bildiği ile amel etmeyen çok sayıda insan vardır. Bu nedenle bilgili olmak dindar ve ahlâklı olmak anlamına gelmez. Bu durumda bilgi kötülüğü önlemiyorsa hamallıktan başka bir şey değildir. Bilip de yapmamak daha kötüdür.⁸³ İnsan, kendi aklıyla ve tecrübesiyle zamanla sınırlı ölçüde de olsa neyin iyi ve neyin kötü olduğunu bilebilir. Ancak onun, bunu bilmesi uygulaması anlamına gelmediği gibi, böyle bir bilginin yaptırım gücü de yoktur. Halbuki bu hususta imana dayalı helâl ve haram inancının yaptırım gücünün daha yüksek olduğunu görmekteyiz. Sözgelimi Müslüman bir toplumda sigaranın ve içkinin zararlarını bilmeyen yoktur; ancak zararlarını bildiği halde sigara içenlerin oranı içki içenlerden daha çoktur. Çünkü sigara ile ilgili onu haram kılan bir nass olmadığı halde içkiyi haram kılan nass vardır.⁸⁴ Burada haram inancının yaptırım gücünün, sadece aklen zararlı olduğunu bilmeden kaynaklanan yaptırım gücünden daha etkili olduğunu müşahade etmekteyiz. Aynı durumu domuz etinin yenmesi ile ilgili hususta da görmekteyiz. Domuz etinin Müslüman toplumlarda Müslüman olmayan toplumlara göre daha az tüketilmesinde onun Kur'ân'da yasaklanmasının rolü inkâr edilemez. Bu durum bütün ahlâk kuralları için de geçerlidir. Bu yüzden ahlâk kurallarının yaygınlaştırılmasında ve etkin hale getirilmesinde imanın yaptırım gücünden yararlanılmalıdır.

Hülasâ dine/imana dayalı ahlâk, kural koyucu (normative) bir özelliğe sahiptir.⁸⁵ Tabiatın otoritenin gereği olarak kanunlar olduğu gibi ahlâkta da otorite ve kanunlar olmalıdır.⁸⁶ Çünkü otorite olamadan nizam sağlanamaz.

82 Kaymak, a.g.m, www.hikmet.net/content/view.., (06.11.2010); Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Ahlâk*, s. 25; Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s. 211; (Yazarı belli değil), "Dinsizliğin Toplum Üzerindeki Etkisi - Ahlâkî Çöküntü", www.dindersiforum.com/showthread-188-post-548.html, (10.05.2010); (Yazarı belli değil), "Kur'ân Ahlâkının Toplum Üzerindeki Etkisi-1", <http://dinsizliginkabusu.blogcu.com/>, (26.12.2010).

83 Bolay, a.g.e., s. 124-125.

84 el-Mâide 5/90-91.

85 Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992, s. 264.

86 Nurettin Topçu, *Ahlâk Nizamı*, İstanbul: Dergâh Yay., 1997, s. 120.

Ahlâkta otoriteyi sağlayan ilahî buyruklar ve o buyruklara imandır. Ahlâkta otoritesizlik ise ahlâk kanunlarına, dolayısıyla ilahî otoriteye inanmama anlamına gelir. Her yerde bir nizam vardır. Taş yığını nizamsız olduğu için orada faydalı bir yapı yoktur. Ama bir binanın taşları nizamla yerlerine oturtuldukları için bu nizamdan faydalı bir yapı ortaya çıkmıştır. Kâinatta da son derece belirgin bir nizam vardır. Sosyal hayat da nizamla olur ve oradaki nizam ise ancak ve ancak vahye dayalı ahlâkla oluşur; aksi taktirde anarşi ve kaos meydana gelir.⁸⁷ Bu nedenle ilahî emirler ve yasaklar özgür ve sorumlu bir varlık olan insanın ahlâkî hayatı için büyük önem taşırlar. Yaptırım için ilahî buyruk ve bu buyruğa iman şarttır; bu nedenle ilahî buyruğun olmadığı ya da bu buyruğa inanılmadığı yerde etkili bir yaptırım gücünden söz edilemez.⁸⁸ Çünkü ilahî buyruğa iman, insanı iyi yönde dönüştürücü, geliştirici ve zenginleştirici bir işlev görmektedir.⁸⁹

Sonuç

İnsanlık tarihi boyunca toplumlar daima bir dine ihtiyaç duymuşlar ve öyle görünüyor ki bundan sonra da ihtiyaç duyacaklardır. Bu ihtiyacı karşılamakta sadece dinlerin teorik yönü yeterli olamayacağı için pratiğe de büyük önem verilmiştir. Çünkü pratik yönü olmayan bir din vicdanlara mahkum edilmiş olacağı için dış dünyada bunun varlığını kimse bilemez. Dinin pratiğini ortaya koyduran en temel unsur ise imandır. Bu nedenle Kelâm ilminde üzerinde en çok durulan ve ayrıntılı bir şekilde incelenen konulardan birisi de bu konu olmuştur.⁹⁰ Çünkü iman, dinin merkezinde bulunmakta ve dini hayatın bütün yönleri bu merkeze göre anlam ve değer kazanmaktadır.⁹¹

İman, bir açıdan Kutsal ile karşılaşmaktır; bu karşılaşmanın doğal sonucu olarak şu üç temel amacı bünyesinde ihtiva ettiği görülür. 1) İnsanın mutlak olarak bağımlı olduğu ilahî bir kudrete duyduğu inanç. 2) İnsanın bir başlangıcı ve kaderinin olduğuna inanç. 3) Kurtuluşun imkanına dair her insanın doğasında bulunan inanç, yani cennete nail olmak dolayısıyla somut bir karşılık elde edebilmek.⁹² İşte iman, tabiatında barındırdığı bu üç maksaddan

87 Topçu, *a.g.e.*, s. 285.

88 Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s. 219-220.

89 Adanalı, *a.g.m.*, s. 124.

90 Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcanî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kum 1907, VIII, 322-323 vd.; Sa'duddin Mesud b. Ömer et-Taftazanî, *Şerhu'l-Makâsıd*, Beyrut 1989, V, 175; Kâdî Ebûbekir el-Bakillânî, *Kitabu Temhîdî'l-Evâil ve Telhîsî'd-Delâil*, Beyrut 1993, s. 388-390; Adududdin Abdurrahman b. Ahmed İcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut ts., s. 384-385 vd.

91 Mustafa Sinanoğlu, "İman", *DİA*, XXII (İstanbul 2000), s. 213.

92 Mustafa Alıcı, *Dinin Üç Boyutu*, (Sosyolojiye Giriş Ders Notları), Rize 2011, s. 1- 4.

dolayı zorunlu olarak muhataplarından birtakım amelî/ahlâkî pratikleri yapmalarını ister ve onları bu doğrultuda hareket etmeye yönlendirir.

İslam dinine gelince o, ilahî bir vaz'(nizam; ortaya koyup yerleştirme; ihdas etme; yükleme) dir ve bu vaz' Allah Teâlâ'nın gönderdiği bir Resul vasıtasıyla olmuş ve onun üzerinden gerçekleşmiştir. Vaz'ın tabiatında muhataplarına mükellefiyet yükleme vardır ve yüklediğini de görmekteyiz.⁹³ Bu vaz'ın temelini iman oluşturur; dolayısıyla iman, tabiatı gereği müminlere birtakım amelî/ahlâkî mükellefiyetler yükler ve muhataplarının vicdanlarına "bunları yapma zorunluluğu hissini yerleştirir" ki, asıl dikkat çekmek istediğimiz husus da budur.

Dinin pratiği denilen şeylerin en önemli unsurlarından birisi şüphesiz ahlâk ilkeleridir. Toplumlar, birbirleriyle olan ilişkilerinde bu ilkelerden bugüne kadar soyutlanamadıkları gibi bundan sonra da soyutlanamazlar. Günümüz modern toplumlarını tehdit eden uyuşturucu, hırsızlık, cinayet, içki, kumar, fuhuş, terör ve benzeri hususlar doğrudan iman ve ahlâkî ilgilenmektedirler. Çünkü söz konusu davranışlar Allah tarafından açıkça yasaklanmışlardır. Diğer taraftan anaya babaya iyilik, ihsan, takva, doğruluk, muhtaçlara yardım etme, sabır, güvenilir olma, dostluk, affetme, ahde vefa, iffet gibi erdemli davranışlar da yine Allah tarafından emir ve tavsiye edilmişlerdir. Kısacası bu davranışlar, hem Allah ile insanlar, hem de insanların birbirleri arasındaki ilişkilerde uyulması gereken önemli ahlâk kurallarıdır.⁹⁴

İnsandaki dindarlık derecesi ile suçluluk arasındaki ilişki üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır.⁹⁵ İman, insanın sosyal davranışları üzerinde tayin edici bir role sahiptir. Din, suç işlemeyi aynı zamanda haram kabul etmekte ve günah saymaktadır. İyiliklere mükâfat, kötülöklere ceza verileceğine inanan bir insanın suç işlememesi gerekir. Çünkü buna iman, müminde isyan etmeye karşı caydırıcı bir rol oynar. Bu noktada dikkat edilmesi gereken şey, eğer ilahî otorite yoksa, ahlâken doğrular ve yanlışlar, iyiler ve kötüler olsa bile emredilen ve yasaklanan bir şey yok demektir. Söz konusu otorite olmadığı takdirde o zaman her şey mubah anlamına gelir ki, bu da toplumların felaketini hazırlayan en önemli bir sebeptir. İşte inanan bir insanın ahlâk ku-

93 Tahsin Görgün, "Sahabi İcmâ'ının Dindeki Yeri", (*Basılmamış Sempozyum Notları*), Yeni Ümit ve Hirâ dergilerinin ortaklaşa düzenledikleri "Uluslararası 'Peygamber Yolu' Sempozyumu", İstanbul 09-10 Ekim 2010, s. 1.

94 Aydın, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Ahlâk*, s. 15.

95 Zahir Kızmaz, "Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2005, cilt: 15, sayı: 1, s. 189-215, <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayi1/189-215.pdf>. (10.03.2011).

rallarına yaklaşımıyla inanmayan kişinin yaklaşımı arasındaki fark buradan doğmaktadır ve bu fark son derece önemlidir.⁹⁶

Yeşilay'ın 2006 yılı raporunda belirtildiği üzere İstanbul Emniyet Müdürlüğünün raporuna göre “Gençlerin çeşitli suçlara bulaşmalarının, suç örgütlerine, Satanizm’in vb. zararlı düşünce akımlarına ilgi göstermelerinin sebebi yetersiz din eğitimidir; buna karşı millî ve manevî değerlerimiz titizlikle muhafaza edilmelidir” denilmektedir. Söz konusu rapordan anlaşıldığına göre gerek içki, uyuşturucu, kumar vb. zararlı alışkanlıkların, gerekse Satanizm gibi zararlı akımlarından kurtulmanın yegane çaresi yeterli din eğitimi vermek, millî ve manevî değerlerimizi titizlikle muhafaza etmektir. Yine söz konusu raporda insanların suç işlemelerinin sebepleri şöyle sıralanmaktadır: “Her sosyal meselenin aslî ve talî çok sayıda sebepleri vardır. Bunları tek bir sebebe bağlamak mümkün değildir. Bu sebeplerin başında kötü alışkanlıklar (bağımlılıklar), alkol, uyuşturucu, kumar, fuhuş gibi, işsizlik, fakirlik, göç, bölünmüş aile, eğitim noksanlığı, inanç boşluğu, millî ve manevî değerlerde erozyon, ideal yokluğu, örnek alınan idolların kötü örnek oluşları ve medyanın rolü büyüktür. Aynı raporda suça bulaşan insanların suça düşmelerinin temel nedeninin “maddi ve manevi yozlaşma olduğu” ifade edilmekte, özellikle burada manevî değerlerin yeni kuşaklara yeterince aktarılamamasının rolüne dikkat çekilmektedir.⁹⁷ Manevî değerler içinde en başta gelen şeyler ise dini ve ahlâkî değerlerdir ki, bunların temeli de imana dayanır. Bu nedenle manevî değerlere sahip olmak ancak güçlü bir imanla mümkün olur. Zaten böyle bir iman sahibi, imanının gereği olarak söz konusu kötü alışkanlıklardan ve cereyanlardan uzak durmak zorundadır.

Yine Yeşilay'ın 2007 yılı raporlarına göre içki kullanımında kişi başına tüketilen içki miktarına göre dünyada Fransa birinci, İtalya ikinci, İspanya ise üçüncü sırada yer almaktadır. Gelişmiş ülkelerin gençlerinin dörtte birinin ölüm sebebi alkol, yüzde dördü de uyuşturucudan ölüyor. En fazla alkol tüketilen kıta Avrupa'dır. 2002 de 600 bin Avrupalı alkolden öldü. Avrupalılar dünya ortalamasının iki katı alkol tüketiyor.⁹⁸ Dünya Sağlık Örgütüncü yapılan bir araştırmada Avrupa'da 30 ülke içerisinde en az alkol tüketen ülkenin Türkiye olduğu bildirilmektedir.⁹⁹ Yine aynı örgüt tarafından yapılan diğer bir araştırmada da İslam ülkelerinde alkol tüketim oranının Müslüman

96 Aydın, *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, s. 207, 220; Kılıç, *a.g.e.*, s. 163; Kaymak, “Dini Tutum ve İnançların Sosyal Ahlâka Etkisi ile İlgili Görüş ve Değerlendirmeler”, www.hikmet.net/content/view,06.11.2010).

97 Yeşilay Yıllık Raporları, www.yesilay.org.tr/raporlar/2007_bağımlilik_raporu, (11.03.2011).

98 Yeşilay Yıllık Raporları, www.yesilay.org.tr/raporlar/2007_bağımlilik_raporu, (11.03.2011).

99 Dünya Sağlık Örgütü Raporu, www.ensonhaber.com/avrupa-ulkelerinin-alkol-tuketim-miktari-2011-01-19.html, (10.03.2011).

olmayan ülkelere nazaran daha düşük olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁰ Türkiye’de ve diğer İslam ülkelerinde tablonun böyle olmasında kuşkusuz İslam’da “içkinin haram oluşu inancı”nın rolü inkâr edilemez.

Hulasa iman, kalbin fiili olmakla birlikte sadece kalpte bulunması ve vicdanlara mahkum edilmesi gereken bir olgu değildir; onun amelî/ahlâkî boyutu da vardır ve bunların birbirlerinden ayrılmaları da mümkün değildir. İman, fertlerin davranışlarına yön verdiği gibi, toplumu da çeşitli yönlerden etkiler.¹⁰¹ Çünkü onda tek başına fert ve toplum hayatında inkılap yapacak büyük bir güç vardır. Bu nedenle Allah’a ve diğer iman esaslarına gerçek anlamda iman etme, insanda iyi yönde bir değişim ve dönüşüm meydana getirmelidir. Hz. Peygamber’in kendi döneminde cahiliye Arapları içerisinde yaptığı iyi yönde değişiklik, tam manasıyla bir iman ve ahlâk inkılabıdır. Bedevî, cahil, inatçı, dinlerine ve adetlerine son derece bağlı müşrik bir toplumdan beşeriyete örnek olacak imanlı ve ahlâklı bir nesil çıkarmak ve onlarla dünyaya asr-ı saadeti yaşatmak ancak ve ancak imanla ve bu imana dayalı ahlâkî bir inkılapla mümkündür. Günümüzde insanlığın bu manaya ne kadar çok muhtaç olduğu izaha gerek duyulmayacak kadar açıktır.

Kaynakça

- Abdulkakî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-elfâzı’l-Kur’âni’l-Kerîm*, İstanbul: Çağrı Yay., 1990.
- Adanalı, Ahmet Hadi, “İslam Dininde İnancın Bireysel Boyutu”, *İslam’a Giriş-Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006.
- Ahmed Naim, Babanzade, *İslam Ahlâkının Esasları*, Sadeleştiren: Recep Kılıç, Ankara: TDV Yay., 1995.
- Akseki, A. Hamdi, *İslam Dini- İ’tikâd, İbadet ve Ahlâk-*, Ankara: DİB Yay., 1980.
- Alıcı, Mustafa, *Dinin Üç Boyutu, (Sosyolojiye Giriş Ders Notları)*, Rize 2011.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul: Rağbet Yay., 2007.
- Asım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305.
- Aydın, Mehmet S., *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara: TDV Yay., 1991.
- Aydın, Ömer, *Kur’ân-ı Kerim’de İman-Ahlâk İlişkisi*, İstanbul: İşaret Yay., 2007.
- Aydın, Salih, *İslam Düşüncesinde İman Sorununa Felsefî Yaklaşım- İnsanın Güven Sorunu-*, İstanbul: Ravza Yay., 2010.
- Bakillânî, Kādî Ebûbekir, *Kitâbu Temhîdi’l-evâili ve telhîsi’ d-delâili*, Beyrut 1993.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir, *Usûlu’ d-dîn*, Beyrut 1928.
- , *el-Fark beyne’l-firak*, Kahire ts.
- Beyâdî, Kemâleddîn Ahmed, *İşârâtü’l-merâm min ibârâti’l-İmâm*, İstanbul 1949.
- Biçer, Ramazan, *Küreselleşen Çağda İslam*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay., 1997.

100 Fatih Polatlı, “Ülkelere Göre Alkol Tüketimi”, <http://www.haberveriyorurum.net/icerik/ulkelere-gore-kisi-basina-alkol-tuketimi>, (10.03.2011).

101 Adanalı, a.g.m, s. 126.

- , *Kur'ân Dâvet Ediyor (Kur'ân'da İman Esasları)*, Ankara: TDV Yay., 1990.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut 1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kum 1907.
- , *et-Ta'rîfât*, Beyrut 2009.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah, *Kitabü'l-irşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, Beyrut 1985.
- Çakan, İsmail Lütfi, *İyi Müslüman*, Ankara: TDV Yay., 1993.
- Çağrı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: Marmara Üniv. İFAV Yay., 1989.
- , "Ahlâk", *DİA*, II (İstanbul 1989), s. 1-9.
- Çilingir, Lokman, *Ahlâk Felsefesine Giriş*, Ankara: Elis Yay., 2003.
- Çolak, Mücahit, *İslam Hukukunda Ceza Ehliyetini Etkileyen Durumlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh, *İslam'da Ahlâk ve Mutluluk Felsefesi*, Ankara: DİB Yay., 1990.
- Demir, Ömer-Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 1993.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Vadi Yay., 2001.
- Draz, M. Abdullah, *Kur'ân Ahlâkı*, Çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay, İstanbul: İz Yay., 1993.
- Dünya Sağlık Örgütü Raporu, www.ensonhaber.com/avrupa-ulkelerinin-alkol-tuketim-miktari-2011-01-19.html, (10.03. 2011).
- Düzgün, Şaban Ali, *Din Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yay., 1997.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, İstanbul ts.
- Ebulbekâ, Eyyûb b. Musa el-Huseynî el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-lugaviyye*, Beyrut 1993.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, yy., ts.
- Emiroğlu, İbrahim, "Kur'ân'da Ahlâk Esasları", www.yeniumit.com.tr, (29.04.2010).
- Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2001.
- Eren, Hasan ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1988.
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makalâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, Wiesbaden 1980.
- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *Kavâi'dü'l-akâid*, Beyrut 1985.
- Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Konya 1988.
- , *Din ve Toplum*, Konya: Esra Yay., 2000.
- Görgün, Tahsin, "Sahabi İcmâının Dindeki Yeri", (Basılmamış Sempozyum Notları), Yeni Ümit ve Hira Dergilerinin ortaklaşa düzenledikleri *Uluslararası Peygamber Yolu' Sempozyumu*, İstanbul: 09-10 Ekim 2010.
- Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002.
- , *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002.
- Güneş, Ahmet, "Kur'ân-ı Kerim'de İmana Vurgu ve Vicdanî Sorumluluk", www.yeniumit.com.tr/konular.php, (03.06.2010).
- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yay., 1993.
- İbnu'l-Hümâm, Kemâl/Kemâleddin, *Kitabü'l-Müsâyere*, İstanbul: Çağrı Yay., 1400/1979.
- , *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali, tahkik: Abdulkadir Şeybe el-Hamd, *Fethu'l-bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Riyâd 2001.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed, *Sünenü İbn Mâce*, yy., 1975.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1994.
- Îcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevââkif fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut ts.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2002.
- İsferâinî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Kahire ts.
- İslamoğlu, Mustafa, "Laiklik Yolsuzluğun Kaynağı Olur mu?", www.mustafaislamoglu.com/yazıdetay.php. (12.12.2010).
- İzutsu, Tohihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yay., 1997.
- , *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebu'l-Hasen el-Esedabâdî, *Şerhu Usûli'l-hamse*, Kahire 1988.
- , *el-Muğnî fi evvâbi't-tevhîd ve'l-Adl*, yy., ts.
- Kam, Ferit, *Dini Felsefi Sohbetler*, sad. S. Hayri Bolay, Ankara: DİB Yay., 1987.
- Kaymak, Abdurrahman, "Dini Tutum ve İnançların Sosyal Ahlâka Etkisi ile İlgili Görüş ve Değerlendirmeler", www.hikmet.net/content/view, (06.11.2010).
- Kılavuz, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul: Marifet Yay., 1990.
- Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara: TDV Yay., 1996.
- Kızmaz, Zahir, "Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ: 2005, cilt:15, sayı:1, <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayil/189-215.pdf>. (10. 03. 2011).
- Kiraz, Celil, *Kur'ân'da Ahlâk İlkeleri, Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukayeseli Bir Çalışma*, Bursa: Emin Yay., 2007.
- Koçar, Musa, *Üniversite Gençliğinin Dini İnançları*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayın no: 85, 2009.
- Koştaş, Münir, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, Ankara: TDV Yay., 1995.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinü Limâ Tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, Beyrut 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, İstanbul 1979.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992.
- Mutahharî, Murtaza, *Ahlâk Felsefesi*, çev. Hasan Yılmaz, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yay., 2008.
- Müslim, Ebü'l-Huseyin b. Haccac, *Sahîhü Müslim*, İstanbul 1955.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, Beyrut ts.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tasratü'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, Ankara: DİB Yay., 2003.
- Okumuş, Ejder, *Modernleşme, Sekülerleşme ve Din*, http://www.akader.info/KHUKA/2007_mart/1.pdf, (31.05.2011).
- Özafşar, Mehmet Emin, "İmanın Toplumsal Boyutu", *İslam'a Giriş- Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yay., 1992.
- Özdoğan, Öznur, "Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1997, c. XXXVII, s. 363.
- Özlem, Doğan, *Etik-Ahlâk Felsefesi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004.
- Özdeş, Talip, "Ahlâk-Vahy İlişkisi ve Kur'ân'da İman-Ahlâk-Amel Bütünlüğü", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 2006, s. 14-15

- Polatlı, Fatih, “Ülkelere Göre Alkol Tüketimi”, www.haberveriyorun.net/icerik/ulkelere-gore-kisi-basina-alkol-tuketimi, (10.03.2011).
- Râğib el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut ts.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *el-Muhassâl (Kelâm'a Giriş)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002.
- , *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî el-Müştehirü bi't-Tefsîri'l-Kebîr ve Mefâtilihî'l-gayb*, Beyrut 1981.
- Rosenthal, M.-Yudin, P., *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul: Sosyal Yay., 1997.
- Sabûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud, *el-Bidâye fî usûliddîn, (Matüridiyye Akâidi)*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yay., 1991.
- Sezen, Yümni, *Sosyoloji Açısından Din -Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri-*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yay., 1988.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *DİA*, XXII (İstanbul 2000), s. 212-214.
- Suphî, Ahmed Mahmud, *el Felsefetü'l-ahlâkiyye fî'l-fikri'l-İslâmî*, Beyrut 1992.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut: 1961.
- , *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-Kelâm*, Beyrut 2004.
- Taftazânî, Sa'duddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsîd*, Beyrut 1989.
- , *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul 1973.
- Tatar, Burhanettin, “Ahlâkın Kaynağı”, *İslam'a Giriş- Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006.
- , “İman-Ahlâk İlişkisi”, *İslam'a Giriş- Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yay., 2006.
- Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan-Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2000.
- Timuçin, Afşar, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: İnsancıl Yay., 1994.
- Topçu, Nurettin, *Ahlâk Nizamı*, İstanbul: Dergâh Yay., 1997.
- Turhan, Kasım, *Bir Ahlâk Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yay., 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Ahlâk*, İstanbul: Ülken Yayınevi, 2001.
- Yaran, Cafer Sadık, *Ahlâk ve Etik*, İstanbul: Rağbet Yay., 2010.
- (Yazarı belli değil), “Dinsizliğin Toplum Üzerindeki Etkisi - Ahlâkî Çöküntü” www.dindersiforum.com/showthread-188-post-548.html, (10. 05. 2010).
- (Yazarı belli değil), “Kur'ân Ahlâkının Toplum Üzerindeki Etkisi-1”, <http://dinsizliginkabusu.blogcu.com/>, (26.12.2010).
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, ts.
- Yeşilay Yılık Raporları, www.yesilay.org.tr/raporlar/2007_bagimlilik_raporu, (11.03. 2011).
- Yüksel, Emrullah, *Sistematiik Kelâm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, Riyâd 1998.